

UUSI PERSPEKTIIVE EUROOPA VAIMULOO UURIMISEL

ARTHUR VÕÖBUS

Sõnumitooja 11-12, 1989

Sissejuhatuseks

Ajalooline uurimistöo on seisnud ühekülgse orientatsiooni kammitsais. Palju on selles süüdi G. W. F. Hegeli ajaloo filosoofia, mis on seadnud Õhtumaa ühekülgsest tulipunkti Idamaa arvel. Selle kohaselt on Euroopa maailma ajaloo kulminatsioon. Kui pateetiliselt on tema seda seisukohta formuleerinud: Aasia tõuseb päike kui füüsiline valgus ja see läheb looja läänes, aga Läänes tõuseb eneseteadvuse sisemine päike ja see on midagi, mis varjutab füüsilise valguse suurimagi hiilguse. Iga eeldus ajaloolises uurimises on ju ohtlik ja nõnda on ka Hegeli ajaloo filosoofia varjutanud uurimise arengut, jättes Idamaa osa ajaloos hoopis tagaplaanile. Muidugi on teisigi põhjusi. Üks nendest on asjaolu, et Euroopa vaimu- ja kultuurilooga tegelejad ei tunne Idamaade keeli ja seega mitte nende allikaid.

Selle tulemusena on ajaloolisel uurimisel puudunud õige perspektiiv, selleta on sündmuste proportsioonid fookusest väljas.

Minu püüdlused ja pingutused on suunatud selle olukorra korrigeerimisele, et ajaloolist uurimist edasi viia. Ja seda mitte uute teooriate, vaid uute allikate avastamise ja nendele rajatud uurimiste kaudu. Senini ei olnud kellelgi mõttesse tulnud küsida, et vahest on Idamaades seni tundmatuid allikaid, millel on tähendus Euroopa vaimuloo valgustamisel ja mida tuleks üles otsida nende peidukohtadest. See ongi ülesanne, mille olen enesele võtnud. Olen risti ja rästy läbi käinud Mesopotaamia ja Süüria lausmaa, külastanud kloostrid ja kirikuid Siinaist Egiptuses Armeenia piirideni, Šarfest Liibanonis Iraani läänepoolsete aladeni. Olen läbi vaadanud raamatukogud patriarhide, metropoliitide, piiskoppide residentsides ja preestrite kodudes. Olen läbi sorinud kirikute ja kloostrite käärkambrid, keldrid ja põõningud, ka riuleid ja kappe eraisikute kodudes. Ameerika mandrilt olen teinud 36 uurimisreisi nendele aladele. Olen süstemaatiliselt välja otsinud peidukohtadest käsikirjalisi aardeid. Seega olen sooritanud midagi, mis kellelegi teisele ei ole pähe tulnud.

Avastatud käsikirjade rikkus on mind üllatanud. Nende otsingud on mind viinud mitte üksi üksikutele haruldastele käsikirjadele ja nende väikestele kogudele, vaid isegi suurtele käsikirjade kogudele. Olen olnud korraka ümbritsetud sadadest tundmatutest käsikirjadest, üks huvitavam kui teine. Tõepoolest on see kõik olnud vahel nagu unenägu – hoides käes ürikuid, mida veel keegi uurijatest ei ole näinud. See kõik on väga pikk ja erutav lugu, kuid selle jutustamiseks ei ole käesolevas kirjutises ruumi.

Koolipoisina paelus mind araabia juttude kogu „Tuhat ja üks ööd“, mis kirjeldab Idamaad selle võlus. Eriti võlusid mind lood peidetud varade avastamisest koobastes, mägestiku lõhedes ja kurudes, kus nende varade, kallsikivide, pärlite ja teiste aarete hiilgus paneb õnnest jahmatama õnnelikke avastajaid. Minu elus on nendel kooliaja erutustel olnud küll endeline tähendus – need muinasjutulised avastused ja erutused, millest lugesin, on võinud toimuda minu elus tõeliselt, kaugelt üle igasuguste ootuste.

Avastatud ürikuid on uurimise igalt alalt. See kõik moodustab väga rikkaliku materjali,[1] mis on tõeliseks varakambriks. Sellest varamust on toimunud avastatud allikate süstemaatiline avaldamine, mis on käigus. Need on avastused, mis võimaldavad anda hoopis uusi lähtekohti Euroopa vaimuloo uurimiseks.

I

Esimesed tähelepanekud on pühendatud Euroopa vaimusele. Nagu üldiselt teada, on selles munkluse osa hindamatult suur ja sügav, haarates vagadust, heategevust, misjonit, haridustööd, teadust ja iga tegevusala kultuuri ja tsivilisatsiooni arendamisel. Kus aga asus munkluse hääl? Kust tulid kõik need elustavad ja rikastavad väed? On üldiselt arvatud, et Egiptusest. Uued avastused ja põhjalikud uurimused on hoopis uut valgust heitnud munkluse algustele. Neid probleeme olen ma kaua uurinud juba kodumaa aegadest saadik ja ühe väga põhjaliku töö avaldamine ikka veel kestab.[2] Nende uute allikate valgusel asus munkluse hääl Mesopotaamias, vanasüüria kristluses. Esimesed kristlikud mungad ilmusid ajaloo näitelavale Tigrise kallastel Nisibise ümbruses. Seal kandus see liikumine üle Egiptuse kõrbesse. Nõnda avaneb hoopis uus perspektiiv Mesopotaamia osatähtsusele Euroopa vaimuse kujunemisel. Need on vanad süüria ühiskonnad, mis on saanud selleks koldeks, kust lähtuvad mõjud paisusid üha enam vägevaks liikumiseks, viljastades kõiki eluavaldu.

Vanasüüria munkluses on aga tegemist ühe erakordselt dünaamilise jõuga, millele ei piisanud ühekordsest ajendist, vaid mis saatis neid välja pidevalt, et korrigeerida ja täiendada Euroopas kujunend, kuid Lääne maitsele ja elulaadile kohendatud munklust. Neid uusi ajendeid levitasid süüria munkude pidevad misjonireisid ja nende poolt rajatud kolooniad Itaalias, Gallias ja praeguse Saksamaa aladel.

Euroopa vaimuse pildis kõige huvitavamaks kujunes olukord Iirimaal, kus eeldused süürlaste mõjudele olid eriti soodsad. Põhjuseks oli asjaolu, et rooma tsivilisatsiooni kokkuvarisemise järel jäi Iirimaa võrdlemisi isoleerituks muust kristlusest. Süürlased ei kaotanud aega olukorra kasutamisel. Selletõttu kujunes seal väga iseäralik ilme Euroopa vaimuse kogupildis. Kõik need väga iseäralikud nähted on selgelt imporditud Mesopotaamiast, kuna nad kõik on tüüpilised vanasüüria kristluse iseloomujooned. Umbes aastal 500 haaras Iirimaa tohutult lai munkluse levik. Kogu maa ujutati sõna tõsisel mõttel üle kloostritega, nõnda et Iirimaa sai enesele väljaspool nimetuse *Insula sanctorum*, st

pühakute saar. Kui erakordselt sügav oli iirlaste aukartus munkluse ees, nähtub sellest eriskummalisest viisist, et piiskopid olid allutatud kloostrite abtidele ja nunnakloostrite abtissidele. Selline ainulaadselt sügav austus munkluse vastu oli aga omane vanasüüria kristlusele. Sama nähtub ka askeesi iseäralikest vormidest. Väga huvitav on see, et iiri kloostrid olid varustatud koolidega, kus arendati haridust ja teaduslikku tööd ja seda sellisel ennekuulmatul viisil, et väljaspool hakati Iirimaad kutsuma koguni *Insula doctorum*, st õpetlaste saar. Ometi on kõik need nähted, mis esinevad väga iseäralikena Euroopa üldpildis, päris tüüpilised vanasüüria kristluses. Iiri kloostrikoolides arendati agaralt ka käsikirjade ümberkirjutamist ja kalligraafiat, nagu seda arendati süüria kloostrites Mesopotaamias. See, mida näeme käsikirjade tekste kaunistavates mustrites ja motiivides, on sama, mida näeme süüria käsikirjades. Ja viimaks need alaliselt rändavad misjonärid – nagu 7. sajandil Columba, kes läks Šotimaad evangeliseerima, ja Columban Euroopa mandril – manavad meie silme ette vanasüüria rahutult rändavate misjonäride kujud. Need iiri pühurid on Mesopotaamia päranduse otsesed edasikandjad.

II

Järgnevalt suundume sügavamale avaldusele vaimuelu valdkonnas, müstikale. Vanadel süüritel on olnud suur hulk autoreid, kes loonud väga rikkaliku müstilise kirjanduse. Ninede teostel on olnud selline külgetõmbavus, et neid juba varakult tõlgiti kreeka keelde. Sealt pääsesid need kähku liikuma teistesse keeltesse. Süüria müstikute teosed on Euroopa vaimuilmale tootnud läbi sajandite. Siinkohal võib meenutada tuntud episoodi Dostojevski teoses „Vennad Karamazovid“, milles kirjanik laseb vanal teenril Grigoril, sellel lihtsal ja koolihariduseta mehel, hoolega lugeda „meie püha isa, süüria Iisakit“, kuigi tema sellest ei saa kuigi palju aru. Autorid, kelle elukoht on olnud Eufraati ja Tigrise jõgede aladel, on inspireerinud ja toetunud müstilisi liikumisi Euroopa vaimuloos, andnud põhivara müstika vooludele. Mõnda nendest võib võrrelda isegi tähelennuga.

Minu avastuste hulgas on üks, mis valmistab otse uskumatu üllatusi. See ulatuslik kreekakeelne teos on omaette kuulus, tuntud „50 spirituaalse homiilia“ nime all. Seda teost on peetud Makariuse tööks, kes oli kuulus munk Egiptuse kõrbes.[3] Homiiliatel[4] on olnud selline reputatsioon, et isegi tänapäeval Kreekas kandidaadid, kes valmistavad end munagelule, peavad neid põhjalikult tundma õppima enne pühitsemist. Ka mujal Euroopas on homiiliate autoriteet väga suur. On otse uskumatu, et selle nõnda kõrgelt hinnatud kreekakeelse allika päritolu on hoopis teine. See ei olegi originaalne kreeka allikas, vaid ainult tõlge. Minu avastused on õpetanud nägema selle teose tõelist kodu ja see ei olnud Egiptuses, vaid Mesopotaamias. Selle algeel ei olnud kreeka, vaid süüria keel ja nende homiiliate tundmatu autor on kuulunud süüria suurte müstiliste autorite ridadesse. Neid otse rabavaid tulemusi olen ma eriuurimuses käsitlenud.[5] Faktid on otse jahmatama panevad, kui arvestate nende homiiliate erakordse tähtsusega. Need homiiliad ei ole üksi sügavalt mõjutanud bütsantsi mõttemaailma läbi sajandite, vaid need on ka väga suurt mõju avaldanud sügaval Euroopa südames. Need müstilised homiiliad on toetunud protestantlikkugi kristlust selle õrnamates ja tundlikemates harudes. Pietismi eelkäija Johann Arndt on oma teosega tõelisest kristlusest heaks näiteks. Tema kaudu on meistri esivanemad spirituaalsete homiiliate vaimsetest rikkustest osa saanud ajal, mil vennastekoguduse ringides Arndti töid meie keelde tõlgiti ja neid hoolega ümber kirjutati, paljundati ja käest kätte levitati.[6]

Samuti oli Gottfried Arnold, pietismi eestkostja ja kuulsu ja omapärase kirikuloo autor, väga sügavalt mõjustatud homiiliate vaimususest, leides nendes tõelise kristluse puhtaima kuju. Nõnda näeme, kui sügavalt on vanasüüria mõttemaailm viljastanud ja rikastanud Euroopa vaimust. Võime isegi öelda, et sellel on olnud suur tähendus kogu moodsale maailmale, sest moodne mõiste isiksusest eeldab individuaalsust ja subjektiivsust, siseloomust ja vaimust.

III

Viimased vaatlused kuuluvad intellektuaalse elu valdkonda. Ajalooliselt kõneldes toimus väga tähtis sündmus varsti pärast aastat 470, mil Nisibise linnas, Tigrise jõe kallastel, tol korral Pärsia impeeriumi piires, rajati esimene kristlik ülikool. Selle rajajaks oli kuulus poeet Narsai. Ülikoolil oli mitu teaduskonda. Seal oli ka fakultet arstide ettevalmistamiseks. Mul on olnud õnn avastada uusi käsikirjalisi ürikuid selle ülikooli statuutidega, isegi kahes tsükliks, mida olen originaalis ja ingliskeelse tõlkena ja kommentaaridega välja andnud.[7] Need kultuurilooliselt ülimalt huvitavad ürikud lubavad pilku heita esimese ülikooli tegevusse, valgustada selle administratsiooni, struktuuri, õppekava, õppetööd ja distsipliini. Et esimese kristliku ülikooli tekkimine, arenemine ja tähendus on mind eriliselt paelunud, sellest kõneleb minu ligi 400 lk mahuga teos sellest ülikoolist.[8]

Selline kõrgema hariduse keskus pidi tähelepanu äratama ka väljaspool, Pärsia impeeriumi piire. Loovad jõud ja dünaamilised impulsid mõjuvad alati stimuleerivalt. Nõnda oli see ka Nisibise ülikooli rajamisega. Avastatud dokumentide valguses hakkab ajaloo eesriie tõusma ja meie ees kerkivad üha suuremad üllatused. Nisibise ülikooli mõju kandus peatselt Euroopa südamesse. Üks käsiraamat, mida koostas Paulos, üks Nisibise kooli professoritest, võib avada väga tähtsaid perspektiive. See, mida tohime näha, on tõepoolest ülimalt üllatav. See süüriaakeelne käsiraamat sattus Junilise kätte, kes oli kõrge ametnik keisrikojas Konstantinoopolis. Junilis vaimustus teosest, mida Paulos kasutas oma loenguteks, ja tõlkis selle kohe ladina keelde. See võis olla umbes aastal 542. Kuuldusel esimesest ülikoolist olid tiivud küljes, ilmsiks tulles väga kaugeteski kohtades. Mainitud tõlke eessõnas seisab, et see on pühendatud Primasiasule, kes oli Hadrumentimi piiskopiks Põhja-Aafrikas ja oli hakanud huvi tundma selle ülikooli vastu.

Nende jälgede taga ajamine juhatab meid veelgi suuremate üllatuste juurde. Ajaloo eesriie kerkib

veelgi enam ja meil on võimalik näha äärmiselt huvitavaid jälgi, mis viivad meid kaugemale läände, isegi Euroopa sümboolsesse. Nisibise ülikool avaldas tohutut mõju Cassiodorusele, kes oli esimene õpetlane idagootide riigis Itaalias.[9] Tema teos teoloogilistest ja humanitaarsetest distsipliinidest on säilinud. Teoses imetleb ta sügavalt Nisibise ülikooli. Veel enam – see mõju Paulose käsiraamatu läbi ei äratanud üksnes imetlust, vaid inspireeris teda rajama samasugust[10] kõrgema hariduse keskust Roomas. Ta astus ühendusse tollekordse paavsti Agapetusega, paraku olid olud liiga karmid sellise õrna taime jaoks, nagu seda onli kõrgema hariduse keskus.

Nisibise ülikooli mõju Cassiodorusele oli nõnda sügav, et hoolimata kõikidest raskustest tema ei loobunud oma kavatsusest ja rajas ise Vivariumi kloostris Kalaabrias kui „kirjanduse ja humanitaaralade asuüli“. Vivariumi kujundas tema akadeemia taoliseks kõrgemaks õppeasutuseks sekulaarsete ja teoloogiliste teaduste arendamiseks. Ta tegi käsikirjade kopeerimise kohustuslikuks. Cassiodoruse algatusel on olnud hindamatult sügavad tagajärjed. Vivariumi rajamine andis tema benediktiinlaste ordu kloostritele uue suuna, tehes teadusliku töö mungaelu pärimuste oluliseks osaks. Benediktiinlaste kloostrid said nüüd saarekesteks barbaarsuse suures lainetuses, mis haaras kogu Euroopat.

Inspiratsioon, mis lähtus Nisibise ülikoolist, ei kutsunud esile ainult kõrgema hariduse keskuse Vivariumis, vaid ergutas samalaadi kirjanduslikku tegevust. Töö, mida Cassiodorus kirjutas Vivariumi vaikuses, kannab peaaegu sama pealkirja nagu Paulose oma, ja on seda ka sisuliselt kui teoloogiliste ja sekulaarsete teaduste käsiraamat.

Nisibise ülikooli vaimse elu impulsid olid nii jõulised, et need võisid viljastada Euroopa intellektuaalset elu ja ellu kutsuda hariduse koldeid. Seal võisid need loovad jõud edasi areneda ja küpseda kaudu pärast seda, kui Nisibise ülikool ise oli ammu ajaloo näitelavalt kadunud.

Hoolimata Hegeli ajaloo filosoofia peateoses ja võimutsemisest jääb siiski vana tõde – *ex oriente lux* – püsima, ja seda ka sügavas vaimses mõttes.

Saateks

Arthur Võõbus sündis 28. aprillil 1909 Tartumaal Varal kooliõpetaja pojana. Pärast H. Treffneri gümnaasiumi lõpetamist õppis ta Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, kus omandas teoloogiamagistri kraadi teadusliku töö eest „Õige kristlane, õige kristlik elu ja õige kristlik kirik Sören Kierkegaardi järele“. 1933–1940 oli Võõbus Tartu Pauluse koguduse õpetaja ning juba sel ajal hakkas ta valmistuma tööks, millega hiljem sai maailmakuulsaks. Sel ajal avaldas ta „Usuteaduslikus Ajakirjas“ mõned artiklid askeesist juudakristlaste juures ning juudakristlastest Süürias ja Mesopotaamias. 1941 interneeriti Võõbus Saksamaale vastupanu pärast natsirežiimile, ent tohtis 1942 pöörduda tagasi Tartusse. 1943 kaitses Tartu Ülikooli juures teoloogiadoktori kraadi väitekirjaga „Munklus Süürias, Mesopotaamias ja Pärsias kuni X sajandini: selle tekkimine, ajalooline areng ja kultuurilooline tähendus“ (masinakirjas 475 lk). 1944–1948 oli Võõbus Saksamaal pastoriks põgenekelaagrites, 1948–1977 Chicago ülikooli usuteaduskonna Uue Testamendi ja vana-aja kirikuloos professoriks. Arthur Võõbus suri Chicagos 25. septembril 1988.

Võõbuse juures on ühendumisega mitmed soodsad asjaolud, mis harva ühe inimese elus kokku juhtuvad. Tema koolivennad gümnaasiumi ja ülikooli ajast teavad rääkida uskumatuna tunduvaid lugusid tema töökusest ja sihikindlusest. Pastorina töötades oli Võõbusel võimalik aegsasti muretseda endale tarvilik erialakirjandus (Tartu Ülikooli raamatukogu fondid on süroloogilise teadustöö jaoks rohkem kui haledad) ning ühe tema kaasaegse sõnade kohaselt olid tal 1930. aastate lõpuks olemas kõik süüriakeelse tekstide publikatsioonid ja muu talle tarvilik kirjandus, välja arvatud 3 raamatut, mida tal ei õnnestunud hankida. Võõbuse doktoritöös ei kohta palju tsiteeritud sekundaarliteratuuri – üürimunkluse teemal ei ole ka palju kirjutatud –, ent selle eest kasutab autor ulatuslikult süüriakeelseid allikaid ja on näha, et ta tunneb end selles kirjanduses kodus. Võibolla oli Võõbuse jaoks paremgi, et ta sõja lõpul lahkus kodumaalt, sest Eestis oleks süroloogia viljelemine olnud üsna kesiste väljavaadetega, liiati siis veel nõukogude Eestis. Süroloogia (Vana-Süüria keele, kirjanduse ja kultuuri uurimine) ei ole teaduste hulgas kunagi olnud „pop“ ja näiteks saksa ülikoolidest tegeletakse sellega vaid paaris-kolmes kohas. USA-s aga said Võõbuse oskused ja töökus täies määral rakendust leida. USA-st korraldas ta ligi 30 uurimisrisi süüria kiriku kloostritesse Türgis, Süürias ja Iraagis ning nende reiside tulemusena asutas ta Chicago Ülikooli juurde süüria käsikirjade kogu, mis sisaldab ligi 200 000 lk enamasti senitundmatuid tekste. 1946–1977 avadas Võõbus 60 raamatut ja brošüüri ning 210 teaduslikku artiklit, paljud neist ülimalt autoriteetses sarjas „Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium“. 1951 asutas Võõbus Eesti usuteaduste Seltsi Toimetised Paguluses“, kus temalt ilmus mitukümmend teost inglise ja saksa keeles; kodumaal on neist ehk tuntuim „Studies in the History of the Estonian People“ 14 köites. Tänu mitmetele sensatsioonilistele käsikirjaleidudele kavatses Võõbus kirjutada uue „Süüria kirjanduse ajaloo“ (viimane pärines 1922. aastast). Suure kristliku teoloogi Origenese 1800. sünniaastapäeva jõudis ta tähistada täiesti ebatavalisel kombel: ta avaldas 1985 süüriakeelse tõlke Origenese peateosest, mida seni peeti jäljetult kadunuks. Oma elutöö tõttu on Arthur Võõbus tuntumaid eesti teadlasi laias maailmas ning juhtivamaid sürolooge.

Kalle Kasemaa

[1] Umbkaudse hindamise kohaselt on minu süüria käsikirjade kogus umbes 150–200 tuhat lehekülge tundmatuid allikaid filmikoopiadena. Peale selle veel see materjal, mida olen registreerinud. Sellele kolleksiioonile, mis kannab minu nime, on rajatud süüria käsikirjade uurimise instituut Chicagos.

[2] History of Ascetism in the Syrian Orient: A Contribution to the History of Culture in the Near East.

[3] Makarius elas 60 aastat Skeeti kõrbes, kus tema kuulsus kasvas; suri seal 390. a ümber.

[4] Homiilia tähendab ka jutlust või traktaati.

[5] On the Historical Importance of the legacy of Pseudo-Macarius (Stockholm, 1972).

[6] Studies in the History of the Estonian People III (Stockholm, 1974), lk 130 jj.

[7] The Statutes of the School on Nisibis (Stockholm, 1962).

[8] History of the School of Nisibis (Louvain, 1965).

[9] Kuulus rooma aadli perekonda, sai senaatoriks ja õukonna kõige kõrgemaks ametnikuks. Varsti pärast 540 a loobus oma ülesannetest, et pühendada Vivariumi kloostris teadusele ja vagadusele.

[10] „Schola sicut in Nisibi civitate Syronum“.